

УДК 340.12

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ НОРМАТИВНОГО ДОГОВОРУ

Черновол С.О., аспірант

Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті розглянуто поняття нормативного договору, досліджено підстави його виникнення, розвиток на різних етапах формування держави. Розкрито сутність договору як угоди. Досліджено проблеми розвитку нормативного договору в правовій системі України.

Ключові слова: договір, нормативно-правовий договір, угода, джерело права.

В статье рассмотрено понятие нормативного договора, исследованы основания его возникновения, развитие на разных этапах формирования государства. Раскрыта сущность договора как сделки. Исследованы проблемы развития нормативного договора в правовой системе Украины.

Ключевые слова: договор, нормативно-правовой договор, соглашение, источник права.

Chernovol S.A. FEATURES OF DEVELOPMENT OF THE LEGAL AGREEMENT

The article deals with the notion of normative treaties, studied the base of its origin, development at various stages of formation of the state. The essence of the agreement as a deal. The problems of normative agreement in the legal system of Ukraine.

Key words: contract, legal agreement, agreement, source of law.

Постановка проблеми. Розвиток різних форм спілкування між людьми сприяв виникненню потреби в наданні їм можливості погоджувати волю сторін, використовуючи запропоновані законодавцем правові моделі. Такими моделями стали договори (контракти, угоди). Протягом певного часу вони були єдиними визнаними державою підставами виникнення зобов'язань. Договір як правовий інститут відомий здавна. В історії зафіксовано різні випадки використання договору для регулювання суспільних відносин. Варто зазначити, що нині в науковій літературі відсутнє єдине розуміння поняття договору, за винятком деяких загальних визначень, розроблених на основі положень Цивільного кодексу України.

Стан наукового дослідження. Питання, що стосуються такого правового явища, як нормативний договір, підстави його виникнення й розвитку, вивчали І.В. Бекленіщева, О.А. Красавчиков, М.Н. Марченко, Н.М. Пархоменко, Т.А. Парфенова, Є.Г. Ракова та інші вчені.

Мета статті полягає в розкритті поняття нормативного договору та договору як угоди на різних етапах становлення держави, у розгляді й вирішенні питань щодо подальшого розвитку нормативного договору в системі права України.

Виклад основного матеріалу. Уявлення про договір як універсальне джерело права склалось на основі форм законотворчої діяльності, які виникли в республіканський період давньоримської історії. У подальшому їх було використано західноєвропейською юриспруденцією. Мова йде про доктрину природного права, яку було взято на озброєння в середньовіччя молодією європейською буржуазією та яка визнала договір правовим джерелом позитивного права в державі.

Відповідно до позитивістської концепції договір являє собою юридичний акт індивідуального характеру, що виконує в механізмі правового регулювання функцію юридичного факту, який зумовлює конкретні правовідно-

сини. У цьому разі договір розглядається як результат реалізації об'єктивного права, а не як елемент правотворчості. Однак за своєю суттю право має соціальне, а не державне походження. Тому правова наука має визнати чималу кількість джерел права, серед яких є й нормативні договори. Вважаємо, що такий підхід є цілком очевидним.

У стародавній історії людство використовувало договір як форму угоди та як форму права. Про те, що договір застосовувався як форма укладення угоди, свідчать збережені найдавніші таблички з клинописом, які мають господарсько-юридичний характер, на переконання О.А. Красавчикова, становлять «найпростіший юридичний документ, що дозволяє фіксувати не лише факт укладення договору, а й особливі його умови, засвідчити згоду на угоду, про що міг говорити спеціальний знак, відбиток пальця, нігтя, амулета або друку контрагента на табличці» [1, с. 11].

Звертаючись до глибин правової історії людства, у період існування ранніх держав серед багатьох форм стародавнього права можемо виявити «зародки» такої правової форми, як нормативний договір. Г.В. Мальцев стверджує: «Вироблення нових правових форм зійшлося на початку історії ранніх держав із двома найбільшими культурно-історичними процесами: появою писемності (літератури) та поширенням майбутніх світових релігій на Сході й Заході» [2, с. 122]. З появою писемності виникає писаний юридичний акт, щонайменше в двох видах: нормативного акта, що містить загальні правові норми, та індивідуального акта, тобто юридичного документа (письмового договору). Письмової фіксації вимагали насамперед нормативні публічні договори, які часто укладались між царями (королями), світською й церковною владою, сеньйором і васалами тощо. В історії зустрічались договори між племенами та громадами, які нерідко застосовували як вид компромісу між різними звичаями, залученими у відносини між цими групами. У таких договорах часто формувалась частина нового

права, яка вводилась державою, іноді разом із церквою. Є відомості, що стосуються хетської культури XV – XIV ст. до н. е., згідно з якими царі хетів укладали договори з народом, у яких визначались обов'язки народу перед царською владою, форми винагород і межі покарань, обов'язкові для застосування царями.

Розвиток нормативного договору як категорії права здійснювався в декілька етапів. «Зародження» нормативного договору відбувалось у період формування й зміцнення держави. Системи права, що діяли в межах родових та общинних спілок, не могли врегулювати міжродові й міжсуспільні відносини, для яких стало встановлюватись за допомогою договору. Предметом таких договорів часто визначалось поширення дії звичаєвого права роду чи громади за їх межі, тобто на відносини між членами різних родових та общинних груп [3, с. 75].

Є. Аннерс переконує, що з подібних договорів виникло примирливе право [4, с. 8]. Договори про укладення миру між ворогуючими родами не були явищем громадянського чи кримінального права, проте із часом унаслідок повторень ситуації однорідного характеру поступово переросли в правила, правові норми, що носять більш універсальний характер. Прикладом правових норм, застосування яких носило постійний повторюваний характер, може слугувати стягнення штрафів за ненавмисне вбивство, нанесення тілесних ушкоджень тощо.

Отже, договір відіграв важливу правотворчу роль в епоху розвитку вітчизняного права, коли ще не було створено держави з єдиною централізованою владою.

Договір як джерело права є першою п'яткою давнього законодавства. Одними з перших цю форму врегулювання відносин почали застосовувати греки та німці. Ведучи спокійний і розмірений патріархальний спосіб життя, слов'яни могли обходитись правилами поведінки, що містились у звичаях, яких дотримувались з давніх часів. Проте зіткнення східних слов'ян з окремими країнами, насамперед Візантією, що мали місце з X ст., порушили спокійний стан дії звичаєвого права. Цей вплив, з одного боку, розширив світогляд слов'ян, сприяв виникненню й розвитку різних поглядів щодо юридичних норм, а з іншого – зумовив необхідність узгодити вітчизняні норми з чужоземними, що у свою чергу сприяло виникненню такого явища, як рецепція, та появи численних договорів з іноземними державними утвореннями [5, с. 62]. Підкреслюючи значення договору, І.Д. Беляєв стверджує, що зручність його полягала в тому, що він, не знищуючи жодного з колишніх застосовуваних на рівні звичаєвого права правил щодо княжих відносин між собою, вносив свої суттєві корективи [6, с. 58]. Ілюстрацією наведеного може слугувати з'їзд князів у Любечі в 1097 р., на якому князі схвалили новий розділ земельних володінь та домовились спільними силами переслідувати порушення недоторканності уділів. Домовленості, досягнені на з'їзді, є прикладом розмежування предметів ведення між князями за

територіальною ознакою, а вказаний договір, безперечно, містить нові норми права.

Вважаємо, що договір, який встановлює хоча б одну норму та містить при цьому інші, запозичені, має визнаватись нормативним. Нормативний договір розвивався не лише завдяки зовнішнім відносинам, тривалий час він залишався основою відносин між князями як найзручніший спосіб врегулювання відносин на практиці.

Отже, вивчення етапів розвитку нормативного договору в правовій науці дозволяє зробити висновок, що поява й розвиток єдиної держави нерозривно пов'язуються з договорним процесом. Подолання феодальної роздробленості в XI – XV ст., включення до складу держави нових земель у XVI – XVIII ст., становлення Радянської України – історичні періоди, які водночас є етапами розвитку нормативного договору як джерела права. Після тривалого забуття нормативний договір лише в радянський період знову знаходить своє місце в правовій системі нашої держави. У цей час активний розвиток нормативного договору відбувається в декількох напрямках:

1) у сфері управління народним господарством, де він виступав як вольова координаційна угода двох чи декількох органів державного управління про вчинення правових адміністративних дій певного виду, у певний час, в обумовленому місці [7, с. 22];

2) як генеральна угода;

3) як форма колективного договору.

У сучасній юридичній літературі термін «договір» вживається в найрізноманітніших значеннях: у приватноправовому аспекті – як двосторонній юридичний правочин; у публічно-правовому розумінні – як джерело права, у філософсько-правовому аспекті – як універсальний, природний саморегулятор суспільства. Водночас наука, як правило, вивчає договір у межах окремо взятої галузі. У цьому разі варто погодитись, що підхід до розробки теорії договору як загальноправової конструкції є досить актуальним у зв'язку зі зростаючим значенням договору як регулятора суспільних відносин [8, с. 10].

Характеризуючи договір, необхідно виходити з того, що він становить один із засобів правового регулювання. Як відомо, категорія «правові засоби» використовується для позначення правових явищ, що втілюються в інструментах (установах) і діях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціальної корисності цілей [9, с. 17].

Договір є унікальним правовим засобом, який дозволяє здійснювати нормативне й індивідуальне правове регулювання. У першому випадку він встановлює норми права – правила поведінки загального характеру, які характеризуються неперсоніфікованістю (відсутністю вказівки на конкретного адресата, що дозволяє нормам адресуватись не одній особі, а відразу багатьом) і невичерпністю (можливістю їх багаторазової реалізації). У другому випадку договір є індивідуальними правилами, що зазвичай є персоніфікованими й вичерпними, ніби законом у мініатюрі.

Водночас договір виступає як засіб координаційного правового регулювання, тобто регулювання, що має двосторонній чи багатосторонній характер та полягає у встановленні правил поведінки на основі консенсусу. Зазвичай правове регулювання за допомогою договору включає три стадії: 1) укладення (формування) договору; 2) виникнення й дію (розвиток) договірних правовідносин; 3) реалізацію договірних прав та обов'язків.

Фундаментальною категорією для сучасного поняття договору є згода (*consensus*). Р. Потье першим розділив згоду на оферту та акцепт, після чого договір почали розглядати як вираження двох зустрічних волевиявлень сторін: взаємної згоди та згоди двох чи більше волевиявлень [10, с. 57].

В основі будь-якого договору лежать інтереси сторін, індивідуальність, відокремленість. Узгодження індивідуальних волевиявлень сторін договору передбачає три основні етапи: ініціювання процесу формування згоди, згоду, а також закріплення й реалізацію узгоджених дій у договірному акті. Що ж стосується нормативно-правового договору, то він із позиції загальної теорії права являє собою угоду між суб'єктами права, покликану врегулювати їхні відносини шляхом створення (заснування) взаємних прав та обов'язків; це такий договір (угода), який містить норми права [11, с. 7].

Іншої позиції дотримується Н.М. Пархоменко, на думку якої нормативно-правовий договір – це угода, змістом якої є норми права, узгоджені суб'єктами публічно-правових відносин, що можуть бути підставою для виникнення, зміни й припинення цих відносин [12, с. 6]. Варто зазначити, що існують також інші позиції щодо розуміння нормативно-правового договору. Так, наприклад, В.К. Бабаєв визначає цей термін як «об'єктивне, формально обов'язкове правило поведінки загального характеру, яке встановлюється за взаємною домовленістю двох і більше суб'єктів суспільних відносин із метою врегулювання певної життєвої ситуації, носить загальнообов'язковий характер та забезпечується державою» [13, с. 163].

Характеризуючи нормативний договір, варто зауважити, що він укладається сторонами для досягнення певної правової мети, яка визначає загальну спрямованість угоди. Договір зумовлює правові наслідки, які заздалегідь узгоджуються та застосовуються декількома суб'єктами. Звісно, такі наслідки задовольняють інтереси й потреби учасників договору, є корисними для них. У свою чергу основою інтересу чи користі є мотив, яким керуються сторони, вступаючи в договірні правовідносини, узгоджуючи умови договору тощо.

Висновки. Таким чином, договір, маючи тривалу історію, широко використовується в сучасному правовому житті. Вважаємо, що в часи існування «сильної» державної влади нормативний договір як джерело права не використовувався, проте з «послабленням» державної влади нормативний договір застосовувався як джерело права.

Значна правотворча роль належить договору ще із часів родового ладу та періоду становлення держави. Саме тоді відносини між окремими групами людей, які склали певні роди чи племена, базувались або формувались на договірних засадах, коли шляхом договірних відносин погоджувались і встановлювались певні правила мирного співжиття, держава регулювала суспільні відносини за допомогою нормативного договору. У період домінування імперативного методу правового регулювання відносин між людьми нормативний договір застосовували рідко, а його значення як форми правочину зменшувалось.

Перспективними напрямками подальшого дослідження вважаємо історичні аспекти становлення й розвитку нормативного договору в правовій системі України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Красавчиков О.А. Гражданско-правовой договор: понятие содержание и функции / О.А. Красавчиков // Гражданско-правовой договор: понятие содержание и функции. – Свердловск, 1980. – С. 3–20.
2. Мальцев Г.В. Пять лекций о происхождении и ранних формах права и государства / Г.В. Мальцев. – М.: Изд-во РАГС, 2000. – 52 с.
3. Тарановский Ф.В. Энциклопедия права / Ф.В. Тарановский. – 3-е изд. – СПб.: Лань, 2001. – 553 с.
4. Аннерс Э. История европейского права / Э. Аннерс. – пер. со швед. – М.: Наука, 1996. – 398 с.
5. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 800 с.
6. Беляев И.Д. История русского законодательства / И.Д. Беляев. – СПб.: Лань, 1999. – 639 с.
7. Хангельдыев Б.Б. Организационно-административные соглашения в государственном управлении / Б.Б. Хангельдыев // Договорные формы управления: постановка проблемы и пути решения. – М.: ВНИИСИ, 1981. – С. 29–31.
8. Ракова Е.Г. Договор как форма и процедурный институт позитивного права: автореф. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Е.Г. Ракова. – СПб., 2004. – 22 с.
9. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве / А.В. Малько. – М.: Юрист, 2003. – 256 с.
10. Бекленищева И.В. Гражданско-правовой договор: классическая традиция и современные тенденции / И.В. Бекленищева. – М.: Статут, 2006. – 204 с.
11. Марченко М.Н. Общая теория договора: основные положения (статья первая) / М.Н. Марченко // Вестник Московского университета. – М.: Изд-во Московского ун-та, 2003. – № 6. – С. 3–16.
12. Пархоменко Н.М. Договор в системе форм права Украины / Н.М. Пархоменко. – К.: Юридична книга, 2000. – 184 с.
13. Бабаев В.К. Теория государства и права / В.К. Бабаев. – М.: Юрист, 2004. – 592 с.